

А. ҚҰНАНБАЙҰЛЫНЫҢ «ҚАЛЫҢ ЕЛІМ, ҚАЗАҒЫМ, ҚАЙРАН ЖҰРТЫМ» ӨЛЕҢІНДЕГІ КӨРКЕМ АҚПАРАТТЫҢ АУДАРМАДА БЕРІЛУІ

*Айдана Креббаева,
ал-Фараби атындағы ҚазҰУ,
екінші курс магистранты*

Көркем ақпаратты немесе көркем мәтіннің барлық мәндік, мағыналық, құрылымдық ерекшелігін сақтап аудару үшін аудармашы екі тілді де жетік меңгерген, сол тілдердің мәдениеті мен тарихынан терең әрі жан-жақты білімі бар, ізденімпаз, талант иесі болуы керек деген пікірді көптеген зерттеушілер қолдайды. Сонымен қатар аудармашы, әсіресе, көркем мәтін аудармашысы психологиялық тұрғыдан да жетілген тұлға болуы тиіс, яғни ол асыл нұсқаны дұрыс қабылдап, талқылап, бағалап, түсінуі қажет. Сонда ғана ол аудармашының еңбегі көркем аудармаға қойылатын талаптарға жауап беріп, сәйкесінше бағасын алмақ.

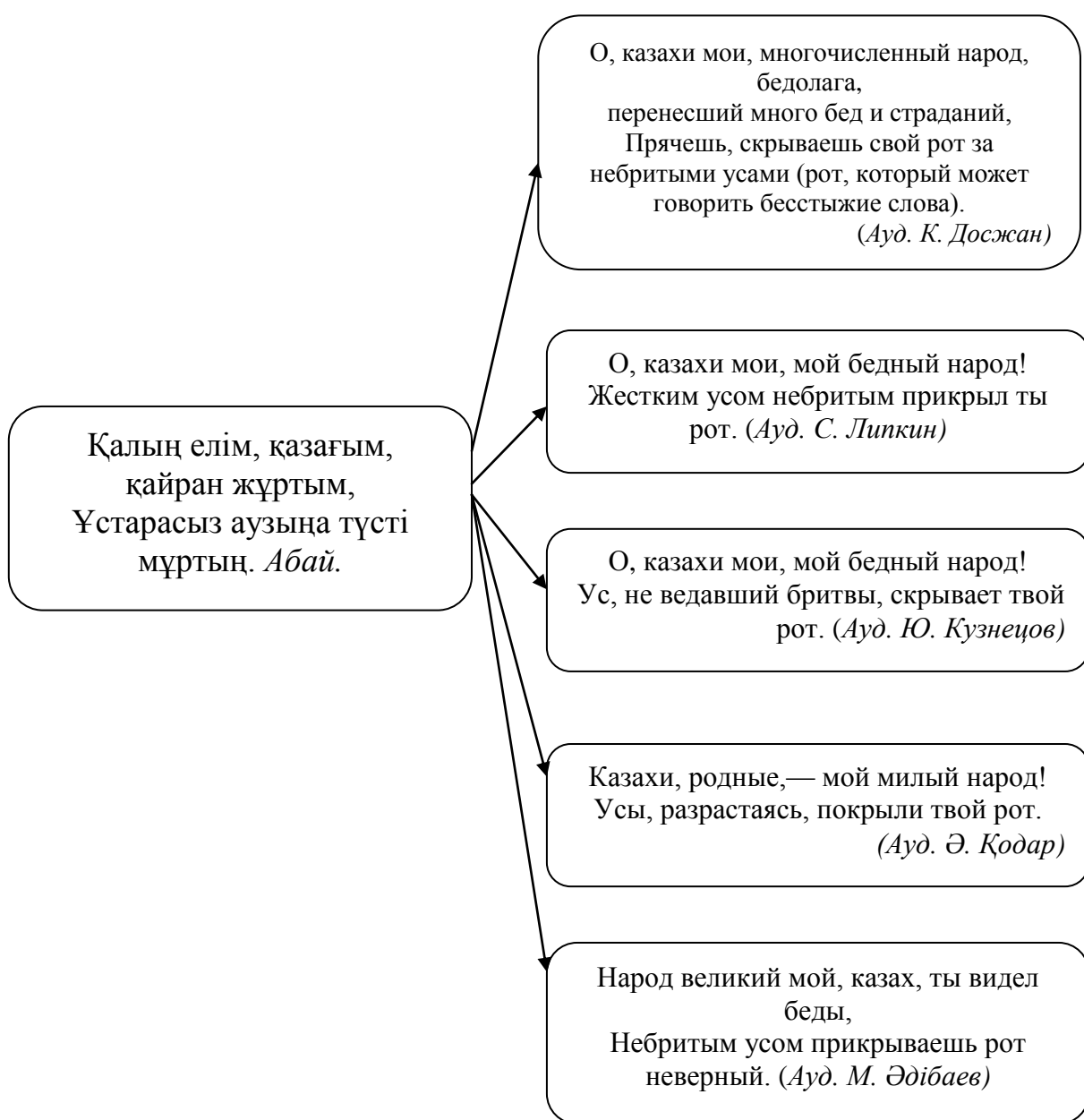
Көркем ақпаратты «мидың материалды құрылымынан ойдың ажырамастай болатыны секілді, көркем мәтіндердің құрылымынан бөлінбейтін ерекше көркем ақпаратты адам өнер туындысын жазу және тану арқылы алады, сақтайды және тасымалдайды», - деп түсіндіреді Ю.М. Лотман [1]. Көркем ақпарат – өнер туындылары арқылы жасалып, берілетін ақпарат түрі. Көркем ақпараттың басты мақсаты – оқырманға эмоционалды әсер ету, ол қарабайыр тілде жазылмайды, жекелеген көркем образдар жүйесін құрайды. Көркем ақпарат сипатталып отырған құбылыстың ерекше белгілерін негізге ала отырып жасалады. Сонымен қоса, оған автордың дүниетанымдық бірегейлігі, тұлғасы да келіп қосылады. Мұндай ерекше белгілердің көпмағыналы болатыны белгілі, оларды дұрыс қабылдау, түсіну оңайға соға бермейді. Көркем ақпараттың аудармада саймасай бола бермеуінің себебі де осында жатыр. Асыл нұсқамен аударманың саймасай болмауының нақты мысалы ретінде қазақтың бас ақыны – Абайдың өлеңдерінің аудармаларын айта аламыз. Көптеген зерттеушілер Абай өлеңдерінің аудармаларының асыл нұсқадан мағыналық және құрылымдық тұрғыдан алыс екендігін, Абайдың «сылдырап өңкей келіскен» поэзиясының қуаты аудармада күні бүгінге дейін толық жеткізіле алмай келетіндігін айтады. Бұл пікірмен келісуге болады.

«Қалың елім, қазағым, қайран жұртым» - қазағым, жұртым, елім деп өткен ақынның дара да дана қаламынан туындаған көркемдік дәрежесі биік, мағынасы тереңде жатқан туынды. «Қалың елім, қазағым, қайран жұртым» - Абайдың көлемі отыз жолдан тұратын, 11 буынды қара өлең ұйқасы түрінде жазылған өлеңі. Ол алғаш рет 1909 жылы Санкт-Петербург қаласында «Қазақ ақыны Ибраһим Құнанбайұлының өлеңі» атты жинақта жарық көрді [2]. Өлең сыни релистік сарында жазылған, мазмұны қазақ халқының сол замандағы бүкіл болмыс-бітімін, қоғамдық-тарихи және рухани ахуалын көрсетеді. Оны талқылау, талдауда түрлі зерттеушілердің пікірі бір нүктеде

ұшырасады. Солардың ішінде М.О. Әуезов, А. Нұрқатов, С. Әшімбаев сынды әдебиеттанушылардың айтқан ойларының ғылыми құндылығы ерекше екендігін атап өткен жөн.

Абайдың өзге шығармалары секілді бұл өлең де бірнеше тілге тәржімеленген. Біз өз мақаламызда осы өлеңнің орыс тіліндегі аудармаларын қарастырмақпыз. «Қалың елім, қазағым, қайран жұртым» өлеңінің Қ. Досжан, С. Липкин, Ю. Кузнецов, Ә. Қодар, М. Әдібаев жасаған бес аударма нұсқасы белгілі. Соның ішінде Қ. Досжанның аудармасы – жолма-жол аударма да, М. Әдібаевтың аудармасы соңғы жасалған аударма болып табылады. Аударма нұсқалардың өзара ұқсастықтары аз. Әйтсе де асыл нұсқаға саймасай деу де қиынға соғады.

Өлеңнің алғашқы шумағы аударма нұсқаларында былайша көрініс тапқан:

Бұл шумақтағы «ұстарасыз аузыңа түсті мұртың» - астары терең әрі ауыспалы мағынада қолданылған ерекше образ. С. Әшімбаев «ұстара» сөзінің әлеуметтік терең сырлы, өмірдің реалистік шындығын танытып тұрған тың философиялық ойға негізделген поэтикалық образ екендігін айта келе, оның екі түрлі сипатын келтіреді. Автордың айтуынша, бұл образ, біріншіден, «тарихи, азаматтық, адамгершілік сана-сезімнің балаңдығы мен дәстүрлер жұтандығынан арылмаған жағдайда «жақсы мен жаманды» айыра алмауды», екіншіден, «ұлттық сана-сезімнің мешеулігінің символикалық бейнесін» көрсетіп тұр [3]. Сонымен қатар, «мұрт» образының да имплициттік ақпараты бар. Жан мен тән тазалығына ерекше мән берілетін ислам дінінде мұртты, сақалды күтіп, баптап отырады. Мұрты, сақалы аузына түссе, ол харам делінеді. Халықтың дәстүрлі таным-түсінігінде мұрттың ауызға түсуі надандықтың, имансыздықтың сыртқы көрінісі ретінде есептеледі. Абай осы сияқты келеңсіз, зиянды мінез-құлықтарға, надандыққа, имансыздыққа қарсы ой білдіреді.

Ақын жолынан тайып адасқан көпті тура жолға түсіріп, әлеуметтік және моральдық ахуалын түзеп, былайша айтқанда, адамды, заманды жөндемек болды. Ол мұрттың ауызға түсуі, екі ұрттың бірінің қан, бірінің май болуы секілді көріністер арқылы заман мен адамның бойындағы адамшылыққа жат әдеттер мен қылықтарды аяусыз сынап, үлкен философиялық ой ұсынады. Ақынның тарихи, рухани мәні үлкен осы ойы орыс тіліндегі аудармаларда тым қарабайыр, қарапайым көрініс тапқан десек, ағат айтпаған болармыз. Мәселен, жолма-жол аударманың өзінде Қ. Досжан «Прячешь, скрываешь свой рот за небритыми устами (рот, который может говорить бесстыжие слова)» деп береді. Жақшада берілген түсініктеменің негізін түпнұсқадан аңғару қиын, яғни асыл нұсқада тек ұят туралы ғана емес, жалпы рухани азу, адамның надандығы, имансыздығы туралы айтылған. Қ. Досжанның аудармасында асыл нұсқадағы адамның надандығы, рухани азуы, имансыздығы туралы ой ашылмаған.

«Мұрт» образының аудармаларда сәтсіз көрініс тапқандығын өзге аударма нұсқалардан да аңғара аламыз. «Мұрт» образына қатысты қазақ әдеби тілінде «мұртына ұстара тимеген» делінетін тұрақты сөз тіркесі бар. Бұл тұрақты тіркес ешбір бет қайтару, тоқтау көрмей, тек өз еркімен, өз дегенімен өмір сүретін адамға қатысты айтылады. Беті қайтарылмаған, ешбір жанның пікірімен немесе қоғамдағы белгілі моральдық-этикалық нормалармен санаспайтын адамның адамгершіліктен алыс адам екендігін түсіну аса қиын емес. Демек, бұл тіркестің мағынасы ілгеріде білдірген ойымызды қуаттай түседі.

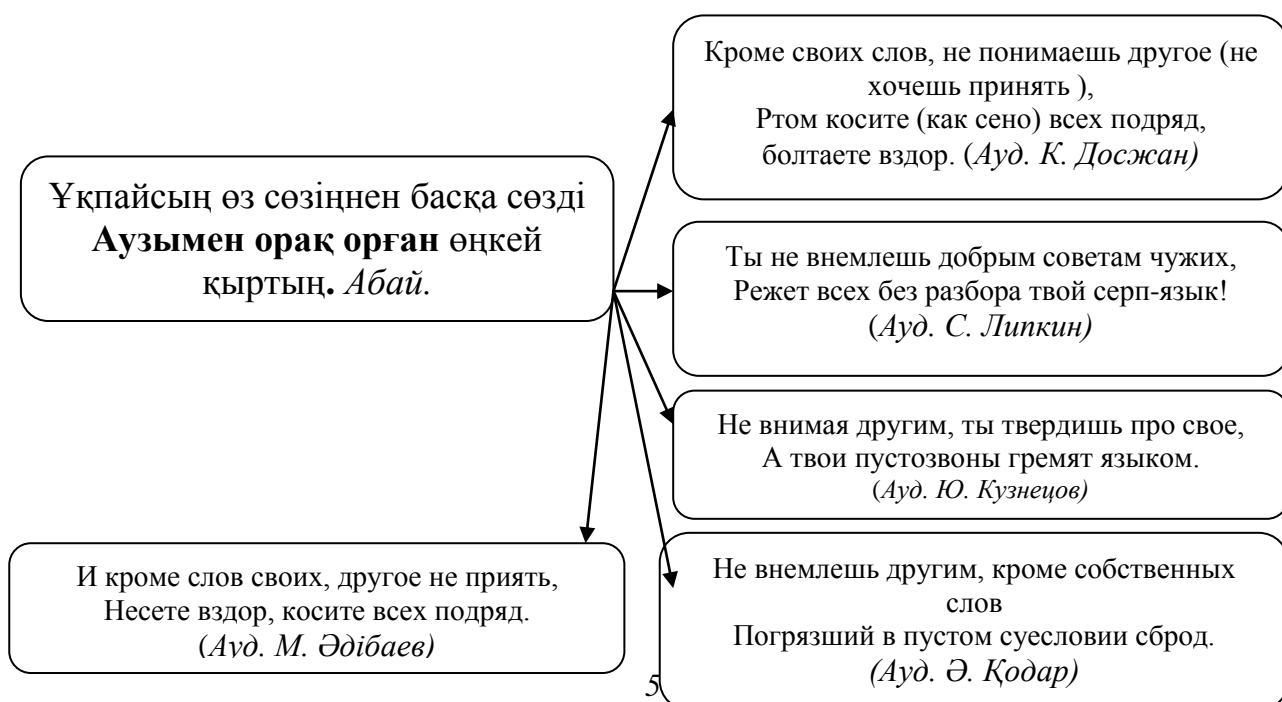
Абайдың кез келген сюжетті, мақал-мәтел не тіркесті болмасын белгілі бір мақсатта өзгертіп, сөздің мазмұн мен мағынасының икеміне орай асқан шеберлікпен қолдана білгені жұмбақ емес. Сол секілді ақын бұл жерде де тілдегі «мұртына ұстара тимеген» тіркесін өлеңде «ұстарасыз аузыңа түсті мұртың» деп беріп, оның үстіне «бірі қан, бірі май болып екі ұртың» деп

жалғап түпкі фразеологизмнің көркемдік ерекшелігін, онда салынған имплицитті ойды, эмоционалды реңкті күшейте түскен. Мұндағы «бір ұрты қан, бір ұрты май» тіркесі де тұрақты және ол бойында жақсы да, жаман да қасиеттер жиналған, бір мезетте жақсылықты да, жамандықты да жасай салатын, тұрақсыз, оңғақ мінезді адам жайында айтылады. Екі тіркес түпнұсқадағы түпкі ойды білдіретін біртұтас мағыналы бірлік болып тұр. Осы мағыналық бірліктегі көркемдік ерекшелік, имплицитті ой, эмоционалды реңк аудармаларда толықтай ашылмаған деген ой білдірсек қателеспеген боламыз. Мәселен, Ю. Кузнецов «Ус, не видавший бритвы, скрывает твой рот» деп алған. Ю. Кузнецов секілді белгілі аудармашының талантына құрметпен қарай отырып, бұл жерде ең жиі кездесетін аудармашылық қателік жіберілген деуге мәжбүрміз. Ол қателік – түпнұсқаны дұрыс түсінбеу. Аудармашы түпнұсқадағы бұл жолда имплицитті мағынасы бар фразеологиялық бірлік тұрғанын ескермеген. Сол себепті орыс тілді оқырман аударманы оқи отырып өмірде бұғау көрмеген, адамгершілік пен иман талаптарынан алыстап, рухани азу жолына түскен адам бейнесін емес, бет-жүзін сақал-мұрт қаптаған ұсқынсыз кісіні ғана елестетеді. Бұл – түпнұсқаның прагматикалық әсерінің мүлдем өзгеріп кеткендігін көрсетеді. Осы әсер басқа аудармашыларда да («Жестким усом небритым прикрыл ты рот» (С. Липкин), «Усы, разростаясь, покрыли твой рот» (Ә. Қодар), «Небритым усом прикрываешь рот неверный» (М. Әдібаев)) Ю. Кузнецовтың аудармасының деңгейінде қалып отыр.

«Қалың елім, қазағым, қайран жұртым» деген жолдағы «қайран» одағайының ақынның ішкі ойын беруде мәні зор. «Қазақ тілінің фразеологиялық сөздігінде» бұл одағайдың «дарига» сөзінің мағынасына жақындығы көрсетіледі және де «қайран» одағайы «ардақты, сүйікті, қымбатты мағынасында қынжылу, назалану түрінде келіп, өткенге аяныш, өкініш туралы айтылады» делінген. Осы сөздікте «қайран» одағайының мағынасын тереңірек түсіндіру үшін сөздік құрастырушылары қырғыз тіліндегі «Жаманға айтқан сөзің қайран», қазақтың «Жаманға айтқаның тамға сөйлегенмен бірдей» деген мақалдарын мысал қылып келтіреді. Сонымен бірге тілімізде «қайран» одағайына мағыналас «әттең, есіл, шіркін» секілді синоним одағайлар кездеседі. Бұл түсініктемелерді қорыта келе ұғынатынымыз: ақын «қайран жұртым» деп халқының рухани-әлеуметтік жағдайының төмендегенін көріп, сол жағдайын түзетуге еш талпынбай жүргеніне, ілгері басып, келешегім деп білімге, ғылымға, еңбекке ынталанбағанына өкініш-назын айтып отыр. Аудармаларда Абай айтқан «қайран жұрт» бедолага (Қ. Досжан), бедный народ (С. Липкин, Ю. Кузнецов,) милый народ (Ә. Қодар), великий народ (М. Әдібаев) секілді нұсқалармен берілген. Орыс тіліндегі «бедный» лексикалық бірлігі «неимущий, скудный» мағыналарымен қоса «несчастный, жалкий», ал «бедолага» «бедняга, неудачник» мағынасымен түсіндіріледі [5]. Орыс тіліндегі түсініктемелерінен көрініп тұрғанындай, асыл нұсқадағы ақынның жұртына деген аянышқа, өкінішке толы сезімі аудармада өз деңгейінде

берілмеген. М. Әдібаевтың «великий народ», яғни «ұлы халық» деп аударуын сәтсіз аудармашылық шешім деп атауға болады. Ә. Қодардың аудармасындағы «милый народ» тіркесіндегі «милый» сын есімінің коннотативті мағынасы орыс тілді оқырманның санасында асыл нұсқадағы түпкі мағынаны жаңғырта алмайды. Сондай-ақ Қ. Досжанның жолма-жол аудармасындағы, С. Липкин, Ю. Кузнецов аудармаларындағы «О, казахи мои» деп «О» одағайының алынуы да аудармашылардың сәтсіз шешімдері қатарына жатады деген ойдамыз. Себебі, біріншіден, бұл аудармашылық шешім түпнұсқадағы ақынның өкінішке толы сезімін жойып жіберіп тұр. Екіншіден, ақын тыңдаушының көңілін қарату үшін әлдебір одағай сөзді емес, «қазағым» қаратпа сөзін қолданып отыр. Аталған жайттар «Қалың елім, қазағым, қайран жұртым» өлеңінің мазмұны мен мағынасының аудармадағы көрінісі өте қарапайым болып шыққандығына дәлел бола алады.

Абайдың тілі қазақ тілінің бүкіл байлығының, ал өлеңдері бүтін тыныс-тіршілігінің көрсеткіші екендігін айтып отырудың өзі артық. Біздің мақаламыздың талдау нысаны болып отырған «Қалың елім, қазағым, қайран жұртым» - осы ойымыздың анық дәлелі. Ақын өлеңде ауызбен орақ ору, бас-басына би болу, байлауы жоқ, күш сынасқан күндестік, қырқын мінсе, қыр артылмас секілді тұрақты тіркестерді қолдана отырып ана тіліміздің байлығын көрсетіп қана қоймай, сол тілді қолдана білудегі шеберлігін, ақындық қуатын жеткізеді. Ол тұрақты тіркестермен қоса қыртың ету, бұртың ету, жыртың ету, пыш-пыш деу сияқты бейнелеуіш сөздермен адамның сыртқы көрінісін ғана емес мінез-құлқын, ішкі көңіл-күйін шебер сипаттайды. Ақынның өз сөзімен айтсақ, әр сөзінің іші - алтын, сырты – күміс. Оның әрбір сөзі қуатты да терең ойдан, ыстық жүректен туындаған. Осы тұрақты тіркестердің, бейнелеуіш сөздердің аудармаларын оқып, Абайдың сөз қолданысындағы бірегей шеберлікті, оның ақындық қуатын сезіне алмайтынымыз жасырын емес. Осы ойымызды айғақтау мақсатында «аузымен орақ ору» тіркесі кездесетін бунақты қарастырайық.

Фразеологиялық тіркестер – тіл қазынасының молдығының, икемділігінің бірден-бір көрсеткіші, халықтың тарихы мен тұрмыс-тіршілігінің айнасы. Фразеологизмдер – ақпараттылығы жоғары болып саналатын тіл бірліктері. Олардың аударылуы, аударылуының сапасын бағалау мәселелері аударма теориясында түрлі пікірлерді тудыртып келетіні мәлім. Тілтанушы ғалымдар фразеологиялық бірліктер тілдің қызмет етуі барысында түрлі трансформацияларға ұшырап отыратындығын айтады. Мұндай трансформациялар әрдайым коммуникативті немесе стилистикалық, я болмаса басқа белгілі бір мақсатта жүзеге асып отырады [8]. Абай да келтірілген бунақтағы «аузымен орақ ору» фразеологизмін анық мақсатпен қолданады.

Берілген бунақтағы «аузымен орақ ору» фразеологиялық бірлігінің қазақ тілінде жалғасы бар. Сонымен қатар тілімізде бұл фразеологиялық бірліктің синонимдері де бар. Олар былайша болып келеді: ауызбен орақ ору – ауызбен айды алу, жел өкпе, кеппе кеуде, көбік өкпе, көнектей болу, күбідей ісіну, қызыл сөзден бал жағу және т.б. [7]. Оның толық нұсқасы «аузымен орақ ору, қолымен қосаяқ соға алмау» түрінде қолданылады [6]. Алайда ақын тіркестің тек бірінші бөлігін ғана келтіреді. Мұның мәнісі тереңде жатыр. «Ұқпайсың өз сөзіңнен басқа сөзді, Аузымен орақ орған өңкей қыртың» бунағы - ақынның біртұтас жүйе болып тұрған өлеңіндегі басты идеялық бірліктердің бірі. Ақын бұл жерде сол замандағы қазақ қоғамында орын алған келеңсіз жағдайлардың, адамшылыққа жат қылықтардың белең алып, заман мен адамның рухани азуының басты себебін көрсетіп отыр. Ол – түсіністіктің болмауы, түсінуге деген талпыныстың, қуатты ойдан бас құрап, барлық құлқымен, күшімен өзін, өзгені, айналасын ұғынуға деген ынтаның болмауы. Ақынның ойынша, қалың елдің қуатты ойдан бас құрап ілгері талпынбақ түгілі қосаяқ соғардай қауқары қалмаған және ол өз әлі келгенше бұл жайды жөнге келтіргісі келеді. Аталған ойлар ақынның бүтін шығармашылығынан көрініс тапқаны анық: «кісі айтпаған сөз бар ма? тегіс ұғар қай құлақ?», «айтшы-айтшылап жалынар, ұққыш жансып шабынар», «құлықсыз құлақ ойға олақ», т.б. Келтірілген өрнектер ұлы ақынның өзін түсіндіруге, ұғындыруға, адамның көкірегіне ой салуға деген өмірлік талпынысының көрсеткіші іспеттес. Демек, бұл оның герменевтикалық ойларының негізі десек артық айтпаймыз. Абайдың герменевтикалық ойлары секілді күрделі әрі жан-жақты терең зерттеуді қажет ететін тақырып бүгінгі күні ашық күйінде қалып отыр. Ақынның табиғи дарынының бірегейлігі сол, осындай қиын философиялық мәселені «ұқпайсың өз сөзіңнен басқа сөзді, аузымен орақ орған өңкей қыртың» деп бір бунақ ішіне сыйдыртып қояды. Осы жерден өлеңнің аударма нұсқаларда өз реңкі мен бояуын жоғалтып алуының себебін де аңғарамыз.

«Ауызбен орақ ору, қолмен қосаяқ соға алмау» тіркесінің орыс тіліндегі аудармаларын қарастыратын болсақ, фразеологиялық бірлікті екіге

бөліп қарастыру қажет. Тіркестің әуелгі бөлігінің мағынасы орыс тіліндегі «переливать из пустого в порожнее, толоч воду в ступе, бобы на бобах разводить, лить воду, носить воду решетом (в решете), черных кабелей перемывать набело» [9] фразеологизмдерінің мағынасына жуық келеді. Ал тіркестің екінші бөлігі орыс тіліндегі «палец о палец не ударить, бить баклуши, лодыря гонять, лежать на боку, продавать глаза, пень колотить да день проводить, груши окалачивать, мух считать (ловить), гонять голубей (собак), считать ворон (галок), плевать в потолок» [9] фразеологиялық бірліктерімен мағыналас болып табылады. «Аузымен орақ ору» бес түрлі аудармаларда бір-біріне ұқсамайды. Жолма-жол аудармада Қ. Досжан «Ртом косите (как сено) всех подряд, болтаете вздор» деп берсе, М. Әдібаев «несете вздор, косите всех подряд» деп жолма-жол нұсқаға мағыналық тұрғыдан жақындау аударарды. С. Липкиннің аудармасында «режет всех без разбора твой серп – язык» болса, Ю. Кузнецовтікінде «а твои пустозвоны гремят языком» делінеді. Ә. Қодар «аузымен орақ орғанды» «погрязший в пустом суесловии сброд» деп береді. Аударма нұсқалардың бесеуінде де асыл нұсқадағы ақынның айтпақ болған терең ойын көре алмай отырғанымыз жасырын емес. Әсіресе, тіркестің екінші бөлігі қазақ тілді оқырманның санасында өзінен-өзі жаңғырып тұрады, яғни қазақ тілді оқырман аузымен орақ оратын кісінің қолымен қосаяқ соға алмайтынын, қолынан мардымды тірлік келмейтінін біліп тұрады. Ал орыс тіліндегі аудармаларын оқып отырған орыс тілді оқырманның ойында мұндай ассоциациялар еш туындамайды. Бұл аудармашыларды нашар аудармашы қатарына жатқызуды білдірмейді, тек сәтсіз аудармашылық шешім қабылданғандығын көрсетеді. Сол себепті де ақынның түпкі ойы аудармада берілмей қалғандығын айтуға тура келеді.

Ақынның түпкі ойы деп отырғанымыз - барлық мәндік, мағыналық, құрылымдық ерекшелігі сақталып барып аударылуы тиіс көркем ақпарат. Абайдың «Қалың елім, қазағым, қайран жұртым» өлеңіндегі санаулы ғана көркем ақпарат есебіндегі бірліктердің бес түрлі аудармадағы нұсқаларын қарастырда келе, көркем ақпаратты аудармада барынша саймасай бере білу бірнеше шарттарға тәуелді болатынын тұжырымдауға болады. Аудармашы түпнұсқаны көркемдік құралдарды, мазмұндық және құрылымдық ерекшеліктерді тани, қабылдай, талқылай, бағалай білу арқылы ғана түпнұсқаны және ондағы астарлы, имплицитті көркем ақпаратты, авторды түсіне алады. Осы шарттардың бірінің назардан тыс қалуы сәтсіз аудармашылық шешімдер туындатады, түпнұсқа авторының ойын бұрмалауға әкеліп соғады деген тұжырымға келеміз.

ӘДЕБИЕТ

1. Н.Ю. Русова. Терминологический словарь-тезаурус по литературоведению. От аллегории до ямба. – М.: Флинта, Наука.-2004.
2. Абай. Энциклопедия. – Алматы: «Қазақ энциклопедиясының» Бас редакциясы, «Атамұра» баспасы.

3. С. Әшімбаев. Ақын жанын жабырқатқан жайлар. - <http://abai-inst.kz/?p=1128#more-1128>
4. Ы. Дәбей. Қалың елім, қазағым... Абайдан соң... – Қазақ әдебиеті. 2009.
5. Ожегов С.И. и Шведова Н.Ю. Толковый словарь русского языка: 80000 слов и фразеологических выражений/Российская академия наук. Институт русского языка им. В.В. Виноградова. – 4-ое изд., дополненное. – М.: ООО «ИТИ Технологии», 2008. – 944 стр.
6. Кеңесбаев І.К. Қазақ тілінің фразеологиялық сөздігі. – Алматы: «Ғылым», 1977 – 712 б.
7. Смағұлова Г. Мағыналас фразеологизмдер сөздігі. – Алматы: «Сөздік-Словарь» баспасы, 2002. – 192 б.
8. Эльжуркаева М. Я. Проблемы перевода фразеологических единиц // Филологические науки в России и за рубежом: материалы II междунар. науч. конф. (г. Санкт-Петербург, ноябрь 2013 г.). — СПб.: Реноме, 2013. — С. 106-109.
9. Словарь фразеологических синонимов русского языка. Под ред. В.П. Жукова. – М.: «Русский язык». – 1987.